

УДК 94 (477) “12.../15”

ОХОРОНА КОРДОНІВ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII - XVI СТ.

Богдан МОЦЯ (Київ)

Стаття присвячена охороні кордонів України впродовж другої половини XIII – XVI ст.

Ключові слова: Київська Русь, Литовська держава, прикордоння, сторожова служба, Запорізька Січ.

Статья посвящена охране границ Украины на протяжении второй половины XIII – XVI вв.

Ключевые слова: Киевская Русь, Литовское государство, пограничья, сторожевая служба, Запорожская Сечь.

The article is dedicated to the protection of the borders of Ukraine in the second half of the XIII – XVI century.

Keywords: Kievan Rus, the Lithuanian state border, guard service, Zaporizka Sich.

У другій чверті XIII ст. Київська Русь припинила своє існування в результаті навали монголо-татарських орд хана Батия, який кількома походами вщент зруйнував старий державний лад. Давньоруські території виявились включеними у величезні простори Золотої Орди. Але в перші десятиліття XIV ст. південноруські та західноруські землі поступово перейшли під протекторат Литви та Польщі, хоча в повній мірі не позбавились татарських набігів [20, с. 174 – 194].

Кордони Орди не були сталими – вони змінювалися впродовж усього часу її існування: звужувалися або розширювалися залежно від могутності держави. Західний кордон Золотої Орди тягнувся від узбережжя Чорного моря вздовж правого берега Дунаю до угорської фортеці Турну – Северин, що закривала вихід із Нижньодунайської низини. Північні кордони держави сягали передгір'я Карпат і включали степові простори Прутсько-Дністровського межиріччя. Саме тут розпочиналася межа між Ордою й старими руськими князівствами. Вона проходила приблизно на порубіжжі степу й лісостепу. Степові обшири межиріччя Дністра і Дніпра входили до її складу від початку монгольської навали. У басейні Південного Бугу монгольські кочів'я доходили до лівої притоки – річки Синюхи. А в середній течії Південного Бугу кордон тягнувся в районі сучасних південних меж Вінницької та Черкаської областей [6, с. 36]. У басейні Дніпра монгольські північні володіння закінчувалися між Каневом і Києвом. На дніпровському лівому березі, у межах сучасної Полтавської обл., ординські порубіжні застави доходили до нижньої течії Псла і середньої течії Ворскли. Далі на схід, вздовж Ворскли, кордон ішов територією сучасної Харківської обл. поблизу р. Уди, трохи південніше від Харкова [7, с. 65].

Галицько-Волинське князівство як державне утворення аж до середини XIV ст. залишалося дієздатним, відстоюючи свої кордони особливо від зазіхань із боку Польщі. З одного боку Данило Романович Галицький та його нащадки виконували ханську волю й змушені були руйнувати укріплення власних міст. Але, паралельно, за першої можливості, вони їх відновлювали та створювали нові опорні пункти для захисту своїх рубежів. У західному напрямі укріплювався Холм, будовався Львів та інші центри [12, с. 40 – 41, 50, 176]. На південному – Хотин, Ленківці на Дністрі, де знаходилися стратегічні переправи та проходив економічно вигідний торгівельний шлях [3, с. 270, 276].

Зокрема, Хотин з трьох боків захищали стрімкі береги, а з четвертого мис перекривався земляним валом і ровом. Цей укріплений пункт займав територію близько 4 га і перетворився на один із форпостів Галицько-Волинського князівства на його південному прикордонні. Данилову стратегію в обороні власного князівства продовжували його сини й онуки – Лев, Юрій та інші нащадки великого князя. Загалом, західний кордон Руського воєводства (як його називали пізніше в Речі Посполитій) проіснував аж до третього розподілу Польської держави в 1795 р. Північний відтинок цього кордону визнавався як межа між Литвою – Берестейським воєводством – і Польською Коронаю.

Якщо ж говорити про історико-географічну перспективу, то необхідно відзначити, що впродовж другої половини XIII – XVII ст. визначилася поземельна структура колишнього територіального ядра Київської Русі: Волинь, Поділля, Червона Русь (Галичина), Сівер, Запорожжя, Полісся, Україна. Політично ці землі увійшли до складу Литви і Польщі як окремі напівавтономні князівства – Київське, Чернігово-Сіверське, Галицько-Волинське. Пізніше вони були трансформовані у воєводства – Руське, Брацлавське, Київське, Чернігівське – і централізовані в політичній системі Речі Посполитої.

Кардинальні зміни розпочалися на півдні Східної Європи у 1362 р., коли військо литовського князя Ольгерда в битві біля Синіх Вод (сучасна р. Синюха) вщент розбило сили трьох ординських “князів” – тогочасних спадкоємних володарів Поділля [13, с. 66, 74]. Це призвело до визволення Центральної України від золотоординського володарювання, територіальні володіння Ординської держави були відсунуті в північно-західному регіоні Причорномор’я до прибережної зони в пониззі Дністра й Південного Бугу, а на Дніпрі – до його порогів. Безпосереднім результатом Синьоводської перемоги стало розширення державних кордонів Великого князівства Литовського на півдні до гирла Дніпра й Дністра, а на південному сході – до річища Ворскли й Тихої Сосни. Після таких подій місцеве слов’янське населення та його верхівка почали брати участь в охороні нової державної структури [21, с. 16, 20].

Важливою особливістю Великого князівства Литовського була його поліетнічність. При цьому балти були в меншості, а більшу частину склали східнослов’янські мешканці. Процес входження нових земель відбувався достатньо мирним шляхом і не супроводжувався кривавими зіткненнями: “...окупація українсько-руських земель Литвою в XIV в. мала характер не завоювання, не чужеземної напасти, а прилучення, збирання земель Руської держави... Се тим більше, що в парі з тим “руським” характером держави ішов іще й консерватизм литовської державної політики, з своїм гаслом: “ми старини не рушаєм, а новини не уводим” [5, с. 98 – 99].

Звичайно, така специфіка державного устрою сприяла спільним діям балтів і слов’ян у плані відстоювання власних інтересів, починаючи з прикордонної смуги країни. Зокрема, це проявилось під час битви на Ворсклі 1399 р. [16, с. 394 – 395], коли полягли кращі сили Литви та Русі. Дана трагедія за своїми масштабами нагадує битву на р. Калці 1223 р., коли загинули тисячі давньоруських воїнів. Характерно, що в обох випадках татари безпосередньо не загрожували Південній Русі. На Калці руські князі відстоювали інтереси половецького хана Котяна, а на Ворсклі війська під проводом литовського князя Вітовта стали на захист хана Тохтамиша, позбавленого влади внаслідок конфлікту із середньоазійським володарем Тимуром-Тамерланом.

У міжнародному протистоянні далекий середньоазійський володар став лише епізодом у політиці Великого князівства Литовського: набагато більшої

небезпеки становили нові могутні утворення – Кримський ханат та Московське царство, проти яких використовувалися й східнослов'янські військові контингенти (у першу чергу в прикордонних областях) [18, с. 141 – 184].

До середини XIV ст. більшість південних та західноруських земель опинилися в складі Великого князівства Литовського, у результаті чого воно стало називатися ще й Руським. А після Люблінської унії 1569 р. політична влада над усіма південноруськими землями фактично опинилася в руках польського уряду, хоча, незважаючи на полонізацію краю, на рівні народної свідомості і в міждержавних стосунках він лишається “Руською землею”, “Руссю”.

У другій половині XIV ст. Литва стає однією з найбільших та наймогутніших держав Східної Європи, у якій східнослов'янські землі становили дев'ять десятих її території. Приблизно таке ж співвідношення існувало і щодо населення слов'ян та литовців. Це знайшло відображення навіть у титулі Великих князів литовських, які називали себе князями “литвинів і руських”, а свою державу – “Великим князівством Литовським, Руським і Жемантійським”.

Населення сучасної України в цілому позитивно сприйняло зверхність Литви, оскільки попервах нова влада не була надто обтяжливою, а найголовніше, що це сприяло обороні країни від войовничих золотоординців. Набирання сили та військової могутності новими політичними й військовими лідерами призвело до того, що колишні південноруські землі на 100 років раніше звільнилися від монгольського іга, ніж землі Північно-Східної Русі – там це трапилося 1480 або 1472 р. [4, с. 101].

З плином часу, на території знелюдненої Південної Київщини та Переяславщини після золотоординського панування поступово створювалася своєрідна буферна зона між нащадками золотоординських ханів і володіннями князів місцевих династій. Подібні зони виникали також у Галицькому Пониззі, де основним центром ставала Бакота [1, с. 227 – 240], та у верхів'ях Західного Бугу – в Болохівській землі, населення якої зазнало нищівної поразки ще під час протистояння політиці Данила Галицького. Це, зокрема, було підтверджено розкопками літописного міста Возвягля на Случі [5, с. 53]. У цих зонах перебували групи населення, “сидячих за татарами” з власної волі.

У цей історичний період відбулася подія, яка надовго пов'язала долі Литви, Польщі й частини східнослов'янських земель: у 1385 р. в місті Крево литовський князь Ягайло підписав угоду, за якою після одруження із польською принцесою Ядвігою прийняв на себе зобов'язання обернути литовське князівство в католицьку віру, а також відібрати захоплені вже згаданим Тевтонським орденом польські землі. Було покладено фундамент для подальшого формування Речі Посполитої, куди увійшли й українські території.

Та переплетіння подій бездержавного періоду – після завершення історії Київської Русі – і наявності тоді декількох реальних супротивників для нащадків першої держави східних слов'ян, змушує ще раз повернутися до прикордонної проблематики в цілому, починаючи з початкових часів післяординського періоду. При цьому нагадаємо, що саме поняття “кордон” розуміємо як розмежування територіальної компетенції двох сусідніх держав. Сам кордон еволюціонує, розвивається під впливом міграційних процесів та під впливом розвитку самої державної організації від широкої смуги до лінії.

Можна вважати, що початок формування південно-західного кордону тогочасної України відноситься до першої половини XIV ст., коли зароджувалася молдавська державність. Цей процес завершився в 1400 р., коли

господарем Молдавського воєводства став Олександр Добрий, який завершив інтеграцію розрізнених волостей у територіально-адміністративну структуру своєї держави [5, с. 12]. Раніше цього часу північна частина молдавської території належала до Галицького князівства [17, с. 53 – 106]. Південніше цього району теж проживали групи східнослов'янського населення. Як показав М.Ф. Котляр, місто Берладь та інші населені русичами пункти Дунайсько-Дністровського пониззя взагалі перебували за межами Давньоруської держави, не входячи до складу жодного з князівств, про що впевнено говорить літопис. У Берладі скупчувалися різні вигнанці з феодального суспільства, формувалися загони шукачів пригод, яких пізніше почали називати “здобичниками” [11, с. 144].

Кордон між Польщею (точніше Галичиною, тоді приналежної до Польщі) і Молдавією, що пролягав вздовж Черемоша, проіснував аж до кінця XVIII ст. А кордон між Молдавією й Поділлям (тоді окремим князівством під васальною залежністю Литви) пролягав у середній течії Дністра. Після насильницького приєднання Подільського князівства Польщею, Молдавія межувала з нею на Дністрі та з Литвою (Брацлавське воєводство), а від 1569 р. до 1648 р. – тільки із Польщею. У 1569 р. Велике князівство Литовське віддає польському королівству решту східнослов'янської (української) території, за винятком Полісся й Підляшшя – тобто воєводства Волинське, Київське, Брацлавське. Усі вони були створені післявходження до литовських земель цих васальних князівств.

Північно-західний кордон України почав викристалізовуватися також у рамках литовської державної системи. Із середини XIV ст. майбутня Білорусія, як і велика частина України, увійшла до складу Великого князівства Литовського – або безпосередньо (українська частина Підляшшя, Берестейщина, північна частина Пінщини), або ж як васальні князівства: Волинське, Київське, Подільське і два Сіверські (Новгородсько-Чернігівське та Стародубсько-Рильське). Щоправда, Сіверщина надовго стала об'єктом суперечок у відносинах Московського царства та Речі Посполитої – її територія кілька разів переходила від одного державного утворення до іншого.

Північний відтинок українсько-литовського (українсько-білоруського) кордону окреслювався в іншій формі. Можна ним вважати північний кордон двох васальних князівств – Волинського (в 1340 р. прийняло васальну залежність від Литви; пізніше його було розділено, а в 1452 р. його остаточно приєднано до Литви) та Київського (1362 – 1471 рр.). Після Люблінської унії 1569 р. кордон проходив між Литвою (до складу якої входила і Білорусь) та Польщею (до котрої в тому ж році увійшла й Україна) [18, с. 119 – 185].

Специфічним є виникнення російсько-українського кордону. Привертає до себе увагу те, що він виник значно пізніше, ніж з'явилися перші українські та російські державні утворення на південному заході та північному сході колишньої Київської Русі. Адже Галицько-Волинське князівство не межувало з Володимиро-Суздальським. Воно не межувало і з більш пізнім Московським князівством, правителі якого почали перебирати на себе лідерські функції в другій чверті XIV ст. – тобто напередодні занепаду Галицько-Волинської Русі, східним сусідом якої з 1241 р. була Золота Орда [15, с. 202 – 215].

Український кордон почав поступово формуватися починаючи з другої половини XIV ст. на теренах Чернігівщини й Сіверянщини в цілому. Остання включала (після поділу 1054 р.) північну частину території сіверян, східну частину радимичів та більшу частину вятичів – до витоків Десни та верхів'їв Оки. Центральна частина знаходилася між Черніговом та Брянськом. Хоча вже розпорошена на дрібні князівства, вона зберігала ще певну єдність як

спільного домену Ольговичів, враховуючи династичну спадщину ще часів Київської Русі. Надалі ця територія підпала під зверхність Золотої Орди, а потім, після Синьоводської битви 1362 р., перейшла у васальну залежність від Великого князівства Литовського [21, с. 9 – 27].

Литовсько-татарським, а згодом литовсько-московським кордоном були східні межі двох тогочасних князівств – Новгородсько-Чернігівського та Стародубсько-Рильського. Саме з цих територій постав майбутній російсько-український кордон, котрий з плином часу мав певні переміщення. Так, як уже зазначалося вище, у 1470 – 1500 рр. перейшли з литовської васальної залежності до московської північні сіверські князі, а в 1503 р. – ще й Новгородсько-Чернігівське та Стародубсько-Рильське князівства. Московська держава поступово, але впевнено, приєднувала сіверянські князівства до своїх володінь (в 1521 р. під її опіку перейшло останнє із них – Новгород-Сіверське).

Після звільнення більшої частини території України від золотоординського панування в 60-ті роки XIV ст., татарські орди перекочували в південно-східні степи Північного Причорномор'я та на Кримський півострів, де розпочалося формування Кримського ханату [2, с. 142 – 147]. Уже звідти вони проводили напади на своїх північних сусідів-землеробів – на Переяславщину, Поділля, південні райони Київщини та Волині. Межі Київщини й Переяславщини тоді проходили приблизно так: на півдні по Росі і її допливах, доходячи по Дніпру приблизно до гирла Тясмина. На лівому дніпровському березі ця межа проходила по нижній течії Десни, захоплювала майже все Посем'я, Посулля, басейни Псла, Ворскли і горішнього Дінця до Оскола. Межі Поділля й Волинської землі (Побужжя) проходили приблизно по лівому допливу Дністра – Ягорлику, по допливах Південного Бугу – Кодимі й Синюсі з Висею та по правому допливу Дніпра – Тясмину.

Для оборони від татарських нападів на південному й південно-східному прикордонні створювалася система замків. У XIV – XV ст. в Київській землі побудовані оборонні замки в Овручі, Білгороді, Вишгороді, Житомирі, Чорнобилі; на Поділлі були зведені нові замки (або перебудовані старі): Меджибіж, Жванець, Рів, Ялтушків, Летичів, Дашів, Караул, Вінниця. На Нижньому Дніпрі побудовано фортецю Тавань, а в гирлі Дністра – напроти Білгорода – фортецю Чорне Місто. На Дніпровському Лівобережжі з'явилися нові укріплення в Батурині, Глухові, Чернігові, Ніжині та в інших пунктах [14, с. 5 – 48 та ін.].

На рубежі XV – XVI ст. почало інтенсивно зростати в кількісному відношенні населення на південно-східних кордонах України, зокрема в районі тоді ще невеликих містечок Черкас і Канева. Там з метою встановлення перепон татарським набігам теж були збудовані замки, які також служили місцями перебування адміністрації староств і залоги різної чисельності.

Не можна не згадати в контексті розгляду даного періоду й появу на Нижньому Дніпрі Запорозької Січі, хоча початкове її місцезнаходження ще викликає певні дискусії (замок Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця чи на острові Томаківка).

Окрім того, для зміцнення південних кордонів Великого князівства Литовського використовувалися також підрозділи васально залежних татар і вихідців із Кавказу, яких поселяли в кінці XIV – на початку XV ст. поблизу тих же Черкас, Канева та в інших місцевостях Наддніпрянщини.

У Великому князівстві Литовському оборона країни, як частина всієї системи військової служби, тісно була пов'язана з володінням землею. Специфіка взаємин особи і держави була такою, що повинностями обкладали не особу-підданого, а землю, котрою він володів і яка так і називалася – “службою”. Середня площа землі-служби, як податкової одиниці, становила

близько двохсот гектарів. На ній у середньому могли розмішуватися два-три селянські “дворища”, сучасною мовою хутори. З певної, здавна встановленої, кількості земель-служб складалася замкова округа, де селяни зі своїх “дворищ” виконували тяглові повинності чи платили данину. Бояри, як військовозобов’язаний елемент суспільства, за право володіти землею (незалежно від того, чи була вона заселена, чи ні) були зобов’язані “кінно і оружно” з’являтися до війська за викликом влади. Згодом була встановлена навіть норма такої явки: по одному вершнику в повному лицарському озброєнні від восьми земель-служб. Невеликий загін, з яким боярин-землевласник приходив на виклик, називався “почтом”. Якщо в когось із бояр було менше восьми служб, то він мав стати сам, тобто власною персоною, теж на коні й у відповідному спорядженні.

З наведеного випливає, що основну військову силу удільних князів (з 90-х років XIV ст. – намісництв, а пізніше староств чи воєводств) становило феодальне ополчення, яке складалося у своїй масі з представників військовослужилого землевласницького стану – боярства. Залежно від виду виконуваної служби соціальних станових груп, відомих під назвою “військові слуги”, визначалися його розряди: путні, панцерні, кіннотні, ординські та інші слуги. Найбільше їх зосереджувалося у прикордонних місцевостях, на степовому прикордонні. Наприклад, у Київському князівстві наприкінці XV ст. в селах над Россю такі слуги становили близько 76 відсотків, тоді як в містечці Чуднові – 23, в Грежанах на Житомирщині – 10 від усього сільського населення [8, с. 71].

На Київщині та в південних районах Волинської землі (до неї також належало Східне Поділля – Брацлавщина та Вінничина), що перебували на прикордонні зі степом, склалися певні відмінності від загальноновизначеного порядку формування феодального ополчення, який існував у Литовській державі. Місцеві бояри були звільнені від участі в загальновійськових державних викликах, оскільки повсякчас займалися прикордонною сторожовою службою. Іншими словами, на них припадав основний тягар оборони країни від набігів татарських орд. Та і у функціях прикордонних міст, як уже зазначалося, оборона від степняків знаходилася на перших позиціях. Державою вимагалось, щоб замкові споруди – військові твердині країни – перебували в доброму стані.

Організаторами й керівниками справ та заходів, пов’язаних безпосередньо з охороною кордону, були посадові представники уряду – удільні намісники чи старости, а також місцеві (повітові, волосні) намісники – старости, підстарости. Саме через повітових старост, начальників гарнізонів, отаманів поселень і містечок контролювалось та забезпечувалось виконання завдань стосовно “виїзду в поле” з метою спостереження, патрулювання на дорогах та маршрутах найбільш вірогідного руху татарських орд, виставлення постів на засідках військовослужилих людей від гарнізонів фортець й окремих груп цивільного населення.

Традиції литовської держави в захисті кордонів країни та участі в цьому процесі українських військових підрозділів були продовжені та розвинуті в рамках уже нової держави – Речі Посполитої, яка з’явилася на карті Європи після Люблінського сейму 1569 р. Але для України, при всьому її розвитку в руслі тогочасних міжнародних подій, післялитовський період розвитку ознаменувався власним специфічним феноменом – появою нової сили, котра в значній мірі визначила її подальший історичний поступ. Мова йде про українське козацтво, котре, як справедливо стверджує В.О. Щербак, надалі почало репрезентувати перед світом, з середини XVII ст. весь український етнос [22, с. 6].

Із часом процес розвитку козацтва зумовив появу організації якісно вищого порядку. Приблизно в другій половині XVI ст. (одностайної думки щодо часу заснування першої Січі серед сучасних дослідників поки що не існує) виникає специфічне військово-політичне утворення – Запорозька Січ. Заснована українським козацтвом, Січ стала тим додатковим фактором, що істотно вплинув на подальшу еволюцію його політичних поглядів [19, с. 8].

Щоправда, нова якість у розвитку козацтва проявилася не одразу. Потрібен був певний час, щоб запорожці усвідомили своє значення й місце в політичному процесі на українських землях. Виняток становила тільки така важлива функція, як захист кордонів України від руйнівних вторгнень орд Кримського ханства. По суті, ще задовго до утворення Запорозької Січі на Хортиці (згодом на інших дніпровських островах) козаки виступили тією військовою структурою, що стримувала агресивні устремління татар щодо українського народу, які поряд з іншими негативними факторами поставили його на межу втрати своєї етнічної самобутності. Зокрема, ще в 1533 р. черкаський староста Остап (Остафій) Дашкевич виступив на сеймі в Петрокові з проектом постійного утримання на Дніпрі 2 тис. піших козаків з метою охорони кордону від татар, та ще кількасот кінних для забезпечення зв'язку й постачання припасів для цієї сторожі [9, с. 93].

Підсумовуючи, зазначимо, що охорона кордонів на цьому етапі історичного розвитку була основана на достатньо розгалуженій системі фортець та укріплених населених пунктів, населення яких, одночасно з господарською діяльністю, виконувало спостережні та попереджувальні функції головним чином по відношенню до загрози з боку кочівників. Принципи здійснення сторожової прикордонної служби залишались незмінними – від певних населених пунктів по маршрутам вірогідного просування ворога висилались загони для ведення переважним чином розвідувальної діяльності для вчасного повідомлення населення про загрозу нападу. При цьому необхідно константувати, що зазначені дії проводились, у більшості випадків, локально – централізована система часів Київської Русі була зруйнована після монголо-татарської навали, а в нових зверхників не вистачало людських та матеріальних ресурсів для її відродження в повному масштабі. Тим більше, що особливості політичного устрою Речі Посполитої не дозволяли мобілізувати навіть наявні можливості для вжиття цілеспрямованих заходів для покращення ситуації на південному прикордонні. Діяльність запорізького козацтва у сфері охорони й оборони південних рубежів була на цьому етапі пов'язана насамперед із забезпеченням власної безпеки й велась шляхом організації окремих рейдів углиб татарської території з метою захоплення здобичі, перехоплення ворожих загонів, що повертались з України після набігу і т. п. Тому, на нашу думку, буде цілком слушним зауважити, що охорона кордонів українських територій цього державного утворення здійснювалась із недостатньою ефективністю, щоб протистояти постійній загрозі з боку Степу та інших зовнішніх ворогів.

Разом з тим можна відзначити, що Україна на цей час була лише об'єктом для прикладання зовнішньополітичних намагань її сусідів – польсько-литовських, московських, молдавських й татаро-турських правителів. Кожний із претендентів на українські землі пустошив їх, а також поневолював місцевий люд. За таких умов не могло бути й мови про стабільність та належну охорону кордонів навіть у межах існуючих державних утворень. Але історичний процес в цілому давав змогу накопичувати певний досвід для розвитку майбутньої самостійної держави та відпрацьовувати деякі методи в охороні її рубежів. І, як стверджував свого часу М.І. Кабачинський стосовно української етнічної території, величезні простори Південно-Східної України

були фактично поза державним впливом й управлялися не державними урядовцями, а безпосередньо великими магнатами або знаходилися на громадському самоврядуванні. Це в якійсь мірі вплинуло на те, що вказані території наприкінці XV ст. стали епіцентром нових українських державотворчих процесів [9, с. 43].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винокур І. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. Винокур, П. Горішній. – Кам'янець-Подільський : Центр Поділлезнавства, 1994. – 361 с.
2. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар / В.Е. Возгрин. – М. : Мысль, 1992. – 448 с.
3. Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X – XIV ст. / І. Возний. – К. – Чернівці : Золоті литаври, 2009. – Частина 1. Поселення. – 591 с.
4. Горский А. “Здесь конец нашему рабству” / А. Горский // Родина. Средневековая Русь. – 2003. – № 11. – С. 98 – 101.
5. Грушевський М.С. Історія України-Руси / М.С.Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Том 4. – 544 с.
6. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / В.Л. Егоров. – М. : Наука, 1985. – 245 с.
7. Історія рідного краю (Харківщинознавство). – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 99 с.
8. Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – К. : Наукова думка, 1979. – Том I, книга 2. – 343 с.
9. Кабачинський М.І. Історія кордонів та Прикордонних військ України / М.І. Кабачинський. – Хмельницький : вид-во Хмельницької міської друкарні, 2000. – 216 с.
10. Коваль А.О. Північне городище літописного Возвягля: розкопки 2007 р. / А.О. Коваль, А.В. Петраускас, В.І. Польгуй // Літописний Возвягль (дослідження 1988 – 2007 рр.). – К. : Ін-т археології НАН України, 2008. – С. 45 – 53.
11. Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. – Україна крізь віки. – К. : Альтернативи, 1998. – Том 5. – 335 с.
12. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1999. – 219 с.
13. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – Т. 35. – 308 с. (Полное собрание русских летописей).
14. Мальченко О. Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV – середина XVII ст.) / О. Мальченко // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К. : Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1996. – Том 1. – С. 5 – 23.
15. Нариси історії Росії. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 799 с.
16. Новгородская первая летопись. – Рязань : Издательство “Александрия”, 2001. – Т.10. – 639 с. (Русские летописи).
17. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Середнього Пруту та Середнього Дністра (XI-перша половина XIII ст.) / С. Пивоваров. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 299 с.
18. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / О.В.Русина // Україна крізь віки. – К. : Альтернативи, 1998. – Том 6. – 319 с.
19. Смолій В.А. Феномен українського козацтва (замість передмови) / В.А. Смолій // Історія українського козацтва: нариси у двох томах / В.А. Смолій. – К. : видавничий дім “Кієво-Могилянська академія”, 2006. – Т.1. – С. 5 – 16.
20. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / П.П. Толочко. – К. : Абрис, 1999. – 198 с.

21. Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. в сучасній науковій інтерпретації / Ф. Шабульдо // Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 9 – 27.

22. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. / В.Щербак. – К. : Видавничий дім “КМ Academia”, 2000. – 296 с.

ВІДОМОСТІ ПРОАВТОРА

Моця Богдан Олександрович – кандидат історичних наук, начальник відділу Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Міністерства культури України.

Наукові інтереси: давньоруська історія та археологія.

УДК 902.2 (477.82)

НАЙДАВНІШІ ЛИЦАРСЬКІ ДВОРИ ВОЛИНІ

Сергій ПАНИШКО (Луцьк)

У дослідженні йдеться про укріпленні городищ Волині, які за зовнішніми ознаками відповідають раннім європейським укріпленням типу “motte and bailey”.

Ключові слова: Волинь, лицарі, городища, укріплення “motte and bailey”, археологічні дослідження.

В исследовании говорится о укреплении городищ Волыни, которые по внешним признакам соответствуют ранним европейским укреплениям типа “motte and bailey”.

Ключевые слова: Волынь, рыцари, городища, укрепления “motte and bailey”, археологические исследования.

The study refers to the strengthening of the settlement of Volyn, which appears on its face meet early European fortification type “motte and bailey”.

Key words: Volyn, knights, fort, fortification “motte and bailey”, archaeological research.

Серед численних пам'яток регіону, як нерухомих, так і мобільних, саме городищатипу “motte and bailey”, виходячи з їх доброї вивченості в Європі та однозначній інтерпретації там як лицарських замків, найкраще ілюструють появу класичного лицарства на землях Волині. Такі двори були попередниками, а в ряді випадків і співіснували з відомими волинськими мурованими замками.

Поширення укріплень типу “motte and bailey” у Західній Європі пов'язане із зростанням лицарського стану та норманською експансією. У Північній Франції вони з'явилися у X ст., згодом поширилися на всій півночі континенту, а після норманського завоювання в XI ст. почали масово споруджуватись і в Англії. Головною перевагою таких укріплень була відносна легкість, швидкість і простота їх спорудження, що не потребувало кваліфікованої робочої сили, дорогих матеріалів та інструментів. Вони поєднували в у собі оборонні та господарські функції. Сама назва цього типу пам'яток вказує на таке поєднання.

“Motte” – це високий пагорб із крутими схилами та баштою на вершині, яка використовувалась для проживання, а у випадку військової небезпеки і як оборонна споруда. У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводились із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їх оборонній системі. У певній мірі він, разом з дерев'яною вежею, був прообразом пізнішого донжону. Поряд з насипним пагорбом розміщувалась менш укріплена ділянка – “bailey”, тобто